

Волинський національний університет
імені Лесі Українки

**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ
СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ**

Монографія

Луцьк
«Завжди Поруч»
2021

УДК 34
П 68

*Рекомендовано до видання Вченою радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(Протокол № 2 від 26 лютого 2021 року)*

Р е ц е н з е н т и:

Я. В. Симутіна – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу проблем цивільного, трудового та підприємницького права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України;

В. Л. Яроцький – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, завідувач кафедри цивільного права № 2 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Правове регулювання суспільних відносин: питання теорії та практики: монографія / А. В. Духневич, І. М. Якушев, Д. С. Спесівцев та ін. – Луцьк: Завжди Поруч, 2021. – 303 с.

У монографії розглянуто окремі науково-теоретичні та практичні питання правової системи України в таких галузях вітчизняного права, як господарське, цивільне, трудове, земельне, адміністративне право, право соціального забезпечення та ін. Окрема увага присвячена питанню консультивання клієнтів в умовах юридичної клініки.

Праця може бути корисною для викладачів, аспірантів, студентів, які здобувають юридичну освіту, а також суддів, адвокатів, нотаріусів, юристів-практиків та широкого кола читачів.

Редакція може не поділяти думку авторів і не несе відповідальність за достовірність наданої ними інформації.

ISBN 978-966-97938-4-3

© Духневич А. В., Якушев І. М.,
Спесівцев Д. С. та ін., 2021

ЗМІСТ

Перелік умовних позначень.....	5
Передмова.....	6
Правова характеристика державної підтримки окремих галузей сільськогосподарського виробництва у контексті вимог СОТ (А. Духневич).....	8
Окремі питання забезпечення суб'єктивних цивільних прав на тимчасово окупованій території України (А. Демчук).....	27
Об'єднання співвласників багатоквартирних будинків: особливості, проблеми та перспективи діяльності (В. Качановський).....	48
Спадковий договір: особливості юридичної природи та змісту (З. Самчук-Колодяжна).....	63
Телеологічний аспект захисту суб'єктивних цивільних прав (Д. Спесівцев).....	83
Встановлення сепарації судом: європейський досвід (на прикладі польського законодавства) (О. Старчук).....	107
Моральні засади цивільного законодавства України (Н. Чубоха).....	124
Часово-просторове середовище процедурних праввідносин у сфері державних соціальних допомог: теоретико-практичний аспект (Н. Вознюк).....	145
Юридичні факти у сфері державних соціальних допомог (М. Сокол).....	163
Особливості договірних норм трудового права (І. Якушев).....	179

Правове регулювання земельних відносин у сфері діяльності органів публічної влади (І. Коваленко).....	199
Поняття та особливості адміністративних повноважень в судах як основа формування адміністративно-правових відносин (Г. Наконечна).....	218
Нормативно-правові акти як організаційний засіб досягнення завдань центральних органів виконавчої влади (Р. Ширшикова).....	239
Консультавання клієнта в умовах юридичної клініки (В. Єлов).....	259
Бібліографія.....	274

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- ГК України** – Господарський кодекс України
- ГПК України** – Господарський процесуальний кодекс України
- ЗК України** – Земельний кодекс України
- КАС України** – Кодекс адміністративного судочинства України
- КЗпП України** – Кодекс законів про працю України
- ПК України** – Податковий кодекс України
- СК України** – Сімейний кодекс України
- ЦК України** – Цивільний кодекс України
- ЦК УРСР** – Цивільний кодекс Української РСР
- ЦПК України** – Цивільний процесуальний кодекс України

ТЕЛЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ЗАХИСТУ СУБ'ЄКТИВНИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Значення захисту суб'єктивних цивільних прав. Телеологічний метод як інструмент пізнання. Сфера застосування телеологічного методу. Телеологія захисту суб'єктивних цивільних прав. Захист суб'єктивних цивільних прав як реакція на певні обставини правової реальності (підстави захисту суб'єктивних цивільних прав). Характер актів поведінки із захисту суб'єктивних цивільних прав. Мета захисту суб'єктивних цивільних прав. Способи досягнення мети захисту суб'єктивних цивільних прав. Примусове виконання обов'язку в натурі як спосіб захисту.

Денис Спесівцев

Захист суб'єктивних цивільних прав є актуальною проблемою сьогодення, що зумовлено двома основними причинами. По-перше, ще не винайдено такого механізму цивільно-правового регулювання суспільних відносин, функціонування якого б повністю виключило можливість вчинення їх учасниками протиправних дій. По-друге, разом із розвитком суспільних відносин і цивільно-правового регулювання змінюються форми порушення суб'єктивних цивільних прав, протидія яким є спеціальною функцією юридичних механізмів цивільно-правового захисту.

Сьогодні статусу юридичної догми набула теза В. П. Грибанова, що суб'єктивне право, яке надане особі, але не забезпечене від порушення необхідними засобами захисту, є лише «декларативним правом». Не будучи захищеним правоохоронними заходами, воно може розраховувати тільки на добровільну повагу¹⁵⁶.

Значення захисту суб'єктивних цивільних прав у контексті моделі юрисдикційного захисту, який реалізується через акти правозастосування, окреслила Р. О. Халфіна в роботі «Загальне вчення про правовідносини» (Москва, 1974 рік)¹⁵⁷. На прикладі повернення колгоспові земельної ділянки демонструється загальна спрямованість захисту в межах механізму цивільно-правового регулювання суспільних відносин. Вона полягає в забезпеченні належного функціонування такого механізму шляхом протидії можливим протиправним проявам. Зважаючи на те, що основною метою

¹⁵⁶ Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав. М.: Статут, 2000. С. 104-105.

¹⁵⁷ Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. М.: Юрид. лит., 1974. С. 309.

цивільно-правового регулювання суспільних відносин є створення умов для задоволення потреб і законних інтересів їх учасників, що зазвичай досягається здійсненням суб'єктивних цивільних прав та/або виконанням суб'єктивних цивільних обов'язків, у загальному смислі захист передбачає усунення перешкод протиправного характеру, що заважають досягненню визначеної мети визначеним способом.

У сучасних умовах проблема захисту суб'єктивних цивільних прав актуалізується у зв'язку із результатами судової реформи, які втілились у змінах в архітектурі судової гілки влади, підсудності справ і порядку вирішення окремих їх категорій. Внаслідок оновлення складу суддів вищих судових інстанцій, а також запровадження Великої Палати Верховного Суду як постійно діючого колегіального органу Верховного Суду (яка, зокрема, у визначених законом випадках здійснює перегляд судових рішень у касаційному порядку з метою забезпечення однакового застосування судами норм права), створено умови для всебічного та повного розгляду складних юридичних проблем у межах окремих категорій справ. Причому з 2017 року й до сьогодні у процесі перегляду рішень вітчизняних судів у низці випадків Велика Палата Верховного Суду або розвинула висновки Верховного Суду України, або відійшла від них.

У зв'язку з цим науковий аналіз окремих аспектів проблеми захисту суб'єктивних цивільних прав може бути підґрунтям для переосмислення судами важливих питань практики правореалізації та правозастосування під час здійснення правосуддя.

Принагідно зауважимо, що одним з найбільш ефективних інструментів пізнання динамічних проявів у цивільному праві, до яких зокрема належить захист суб'єктивних цивільних прав, є телеологічний метод. За своєю суттю це процес, який переслідує певну мету. Можна стверджувати, що доктринальною основою телеологічного методу є вчення про детермінацію. Однак, на відміну від традиційного погляду на це явище, для якого характерний аналіз предмету розгляду в аспекті причинно-наслідкових зв'язків, застосування телеологічного методу передбачає його осмислення дещо у зворотному напрямку: аналіз певного процесу здійснюється з позиції його цільової детермінованості. При цьому загальні положення теорії причинно-наслідкових зв'язків дозволяють з'ясувати наявність зв'язку між обставиною правової реальності (причиною) і визначеним юридичним наслідком, а також характер такого зв'язку.

Водночас телеологічний метод дозволяє вивчати предмет аналізу, яким є певний прояв динаміки, наприклад, процес з погляду його мети, результату. В юридичній літературі такий вид детермінації називається детермінацією

майбутнім, а в його основу покладено категорію «мета». Звідси її назва – телеологічна детермінація (від грецьк. *telos* – кінець, мета)¹⁵⁸.

У цьому сенсі телеологічний метод у цивільному праві має значний потенціал. Насамперед це зумовлено тим, що функціонування механізму цивільно-правового регулювання суспільних відносин забезпечується реалізацією юридичних процесів різного характеру, тривалості та значення, при цьому цивільно-правове регулювання суспільних відносин у глобальному розумінні є процесом.

Як зазначає С. О. Короєд, будь-який процес – це сукупність послідовних дій задля досягнення певного результату, а також порядок здійснення певної діяльності¹⁵⁹. У такому розумінні процес цивільно-правового регулювання суспільних відносин, частиною якого є захист суб'єктивних цивільних прав, має складний системний і фрагментований характер, хоча є процесом спланованим, запрограмованим на нормативному рівні для досягнення визначеної мети.

Отже, детермінація метою характерна для всіх стадій цивільно-правового регулювання суспільних відносин: формування норм права, виникнення суб'єктивних цивільних прав та обов'язків, здійснення суб'єктивних цивільних прав і виконання обов'язків.

Водночас зазначимо, що в сучасних умовах розширюється сфера використання телеологічного методу. Наприклад, він застосовується для визначення напрямків здійснення корпоративного управління¹⁶⁰, ефективності процесу правозастосування¹⁶¹ тощо. При цьому не можна не звернути увагу на спроби його використання для дослідження правової природи статичних елементів правової системи, приміром, інформації як об'єкта цивільних прав¹⁶², у межах якого відповідні блага розглядаються, зокрема, з позиції їх здатності задовольняти певні потреби й інтереси учасників цивільних правовідносин.

¹⁵⁸ Малишев Б. В. Загальні засади телеологічної (цільової) детермінації соціальних явищ. Право і громадянське суспільство. 2013. № 4. С. 7. URL: <http://lclaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/4-5-2013/item/142-zahalni-zasady-teleolohichnoi-tsilovoi-determinatsii-sotsialnykh-iavyshch-malyshev-b-v> (дата звернення: 10.10.2020).

¹⁵⁹ Короєд С. О. Захист порушеного права як мета цивільного судочинства: проблемні питання забезпечення ефективності. Держава і право. 2013. Вип. 61. С. 136.

¹⁶⁰ Шапошников К. С. Телеологічні підходи до корпоративного управління: творчість та креативність. Наук. праці. КНТУ. Економічні науки. 2010. Вип. 17. URL: http://www.kntu.kr.ua/doc/zb_17_ekon/stat_17/10.pdf (дата звернення: 10.10.2020).

¹⁶¹ Перепелюк А. М. Механізм застосування права: структура та критерії ефективності (загальнотеоретичний аспект): дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. С. 156-159.

¹⁶² Мільман М. Д. Загальнотеоретичні та правові аспекти інформації як об'єкта цивільних прав. Право і суспільство. 2016. № 6, Ч. 2. С. 58.

Актуальність проблеми телеології захисту суб'єктивних цивільних прав у сучасних умовах унаочнюється у визначеннях захисту, які переважно акцентують увагу на підставах його здійснення або характері актів захисту, проте, як правило, не на його меті. Водночас визначення, як підкреслює О. Ф. Черданцев, є засобами розмежування й ототожнення об'єктів, що вивчаються. Без виявлення у процесі дослідження специфічних ознак досліджуваних явищ неможливо побудувати наукову теорію¹⁶³. У зв'язку з цим пропонувані сучасною цивілістикою визначення цивільно-правового захисту суб'єктивних прав відображають ті ознаки, через які їх автори виявляють специфіку відповідного феномену.

У сучасній науковій літературі виокремлюються декілька видів визначень на основі певних характерних властивостей предмету дослідження. Це, зокрема, субстанціональні, структурні, функціональні, генетичні та інші визначення¹⁶⁴. Вочевидь, сутності досліджуваного явища відповідає функціональне визначення, оскільки воно відображає телеологічну спрямованість його здійснення та спирається на функціональний характер захисту суб'єктивних цивільних прав.

Водночас не потрібно нехтувати тим, що захист суб'єктивних цивільних прав передбачає наявність певних специфічних підстав, які характеризують його не менше, ніж цільова спрямованість.

У цілому ж, зважаючи на специфіку захисту суб'єктивних цивільних прав, в межах визначення найбільш повно його охарактеризувати можна через розкриття таких елементів: 1) підстава (причина) захисту; 2) зовнішня форма виразу та характер акту захисту; 3) цільова спрямованість захисту. При цьому в сучасній цивілістичній літературі визначення захисту суб'єктивних цивільних прав відображають окремі із зазначених характеристик та їх варіації.

ЗАХИСТ СУБ'ЄКТИВНИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ЯК РЕАКЦІЯ НА ПЕВНІ ОБСТАВИНИ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ (підстави захисту суб'єктивних цивільних прав)

У межах традиційного детермінантного підходу процес розглядається як наслідок певної причини. Зокрема О. І. Мацегорін, досліджуючи сутність захисту суб'єктивних цивільних прав, акцентує увагу на підставах

¹⁶³ Черданцев А. Ф. Логико-языковые феномены в юриспруденции: монография. М.: Норма / ИНФРА-М, 2012. С. 48.

¹⁶⁴ Там само. С. 58-60.

його застосування та суб'єктах, що можуть реалізовувати цей процес. З пропонованого вченим визначення права на захист випливає, що захист – це поведінка, яка може здійснюватись учасником цивільних правовідносин безпосередньо або уповноваженим державним органом чи посадовою особою в разі порушення, невизнання або оспорювання належного такому учаснику цивільного права¹⁶⁵.

Водночас у літературі відображені й більш вузькі підходи: відповідно до них підставою для захисту суб'єктивних цивільних прав визнається лише їх порушення¹⁶⁶.

Підхід О. І. Мацегоріна узгоджується зі ст. 15 ЦК України, яка більш розширено визначає коло підстав для застосування цивільно-правового захисту і розглядає в їх якості порушення, невизнання або оспорювання права.

Під порушенням суб'єктивного цивільного права вчений розуміє такий протиправний вплив з боку порушника, внаслідок якого суб'єктивне право уповноваженої особи зазнало зменшення або припинило своє існування. Невизнання права є його запереченням в цілому або в певній частині, а оспорюванням – запереченням приналежності права особі, що, як правило, супроводжується наявністю спору між уповноваженою особою й іншими учасниками правовідносин¹⁶⁷.

Проблемним питанням є віднесення до підстав захисту суб'єктивних цивільних прав загрози їх порушення.

З позицій нормативного підходу, що відображений у ст. 15 ЦК України, така загроза не є підставою для застосування способів захисту суб'єктивних цивільних прав. У зв'язку з цим виникає необхідність більш чіткого розмежування охорони та захисту. Як відомо, відповідно до одного з поширених у цивілістиці поглядів момент порушення суб'єктивного цивільного права розмежує охорону (у вузькому розумінні), яка має превентивний характер, і захист, який переважно спрямований на забезпечення реалізації компенсаційної функції цивільного права¹⁶⁸.

Водночас окремі положення чинного цивільного законодавства України дозволяють стверджувати, що момент розмежування охорони (у вузькому розумінні) та захисту настає ще до порушення, зокрема з виникненням реальної загрози його здійснення. Про це свідчать положення ч. 2 ст. 611 ЦК

¹⁶⁵ Мацегорін О. І. Поняття та зміст захисту цивільних прав. Часопис Київ. ун-ту права. 2011. № 3. С. 146.

¹⁶⁶ Мігашук Ю. Право на захист як елемент охоронного правовідношення. Вісн. Львів. ун-ту. Серія юридична. 2010. Вип. 50. С. 180.

¹⁶⁷ Мацегорін О. І. Поняття та зміст захисту цивільних прав. Часопис Київ. ун-ту права. 2011. № 3. С. 144.

¹⁶⁸ Там само. С. 144.

України, а також положення глави 81 ЦК України. У сфері права власності одним з визначальних аргументів на користь зазначеної концепції є ч. 2 ст. 386 ЦК України. Вона наділяє власника правом звернутись до суду з вимогою про заборону вчинення особою дій, які можуть порушити її право або з вимогою про вчинення певних дій для запобігання такому порушенню у випадку, коли він має підстави передбачити порушення свого права¹⁶⁹. При цьому застосування відповідного способу захисту можливе тоді, коли відповідні загрози є реальними, тобто наявна висока вірогідність або навіть невідворотність порушення за умов невтручання в ситуацію.

Відповідний позов Є. О. Харитнов та Н. О. Саніахметова називають прогібіторним¹⁷⁰, а І. В. Жилінкова – превентивним¹⁷¹.

Погоджуючись із тим, що в цьому випадку не реалізується компенсаційна функція цивільного права, необхідно підкреслити, що в разі невизнання й оспорювання права, які зокрема передбачають можливість використання такого способу захисту, як визнання права власності, також не здійснюється компенсація, однак спосіб захисту все ж таки застосовується.

ХАРАКТЕР АКТИВ ПОВЕДІНКИ ІЗ ЗАХИСТУ СУБ'ЄКТИВНИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

У контексті розмежування таких підходів до визначення захисту суб'єктивних цивільних прав, як «захист – функція права» (теорія функції), «захист – заходи (боротьби з правопорушенням)» (теорія заходів) та «захист – діяльність» (теорія діяльності), спираючись на ст. 16 ЦК України, погоджуємось із думкою О. О. Кота, що захист передбачає передусім здійснення певних дій¹⁷². У гносеологічному ключі цінність становлять усі окреслені теорії захисту. Однак, зважаючи на те, що захист належить насамперед до діяльнісної сфери права і, як ми встановили, є цілеспрямованим процесом, направленим на досягнення певного результату, найбільш повно сутність захисту розкриває динамічна його сторона – безпосередньо активний прояв здійснення.

¹⁶⁹ Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. ВРП України. 2003. №№ 40-44. Ст. 356 (із змінами).

¹⁷⁰ Харитнов Є. О., Саніахметова Н. О. Цивільне право: підручник. Київ: Істина, 2003. С. 314.

¹⁷¹ Жилінкова І. Превентивний спосіб захисту права власності. Вісн. акад. прав. наук України. 2005. № 3 (42). С. 131-135.

¹⁷² Кот О. О. Поняття захисту суб'єктивних цивільних прав. Часопис Київ. ун-ту права. 2016. № 4. С. 185-186.

З огляду на загальну спрямованість характеру поведінки із захисту в механізмі цивільно-правового регулювання суспільних відносин і підстав здійснення необхідно визнати обґрунтованою позицію С. О. Короєда, що в матеріально-правовому аспекті застосований судом спосіб захисту має в кінцевому підсумку зумовлювати для сторін матеріально-правові наслідки й бути дієвим засобом оборони суб'єктивного цивільного права управоможеної особи¹⁷³. У зв'язку з цим, спираючись на положення щодо підстав застосування способів захисту суб'єктивних цивільних прав, вважаємо, що за своїм характером захист є протидією загрозам порушення таких прав, власне їх порушенням та негативним наслідком таких порушень. Останнє прямо впливає із ролі захисту в механізмі цивільно-правового регулювання суспільних відносин.

При цьому застосування захисту не завжди здійснюється виключно в активній формі, тобто у формі дій. Як правило, дії забезпечують досягнення мети захисту. Однак в окремих випадках така мета може бути досягнута бездіяльністю, тобто пасивною поведінкою. Це, наприклад, притримання речі (параграф 7 глави 49 ЦК України), яке може використовуватись для захисту суб'єктивного цивільного права в межах застосування міри оперативного впливу¹⁷⁴. У такому разі захист суб'єктивних цивільних прав практично здійснюється бездіяльністю, яка втілюється в неповерненні боржнику речі, що притримується. Причому важливо, що бездіяльність у такому разі є усвідомленою. Це цілеспрямована пасивна поведінка, що є реакцією на прояв протиправності з боку іншого учасника правовідносин.

У контексті розмежування юрисдикційної та неюрисдикційної форм захисту суб'єктом захисту може бути учасник правовідносин, чії права порушено або щодо чїх прав наявна реальна загроза порушення, третя особа або ж відповідний орган державної влади, місцевого самоврядування, їх службові або посадові особи.

У юридичній літературі та судовій практиці висловлюється думка про те, що захист пов'язується із застосуванням примусу¹⁷⁵. Про це свідчить Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 16 жовтня 2018 року у справі №910/99/18, в якій Суд вказав, що під захистом розуміється державно-примусова діяльність, спрямована на відновлення порушеного права суб'єкта правовідносин та забезпечення виконан-

¹⁷³ Короєд С. О. Захист порушеного права як мета цивільного судочинства: проблемні питання забезпечення ефективності. Держава і право. 2013. Вип. 61. С. 137.

¹⁷⁴ Пучковська І. Й. Теоретичні проблеми забезпечення зобов'язань: дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2018. С. 260.

¹⁷⁵ Кот О. О. Поняття захисту суб'єктивних цивільних прав. Часопис Київ. ун-ту права. 2016. № 4. С. 187.

ня юридичного обов'язку зобов'язаною стороною¹⁷⁶.

У цій постанові насамперед привертає увагу термінологічне словосполучення «державно-примусова діяльність», що не узгоджується з неюрисдикційною формою захисту, для якої, однак, також може бути характерне використання примусу, хоча й певною мірою «пом'якшеної» форми, що відповідає засадам юридичної рівності учасників цивільних правовідносин і диспозитивному методу цивільно-правового регулювання суспільних відносин.

Загалом характер захисту як протидії протиправним проявам передбачає здійснення певного «юридичного тиску» на особу. Здійснення притримання речі, надсилання претензій, вилучення майна – все це покликано здійснити певний вплив на порушника задля досягнення мети захисту. Однак необхідно зважати на те, що процес захисту має цілісний характер, а не складається з фрагментарних і безсистемних актів поведінки. Отже, якщо особа звертається до суду, наприклад, задля захисту її порушеного права, тоді весь судовий процес покликаний забезпечити захист відповідний прав. У такому разі складно розмежовувати захист і незахист за критерієм примусу: подання позову не є захистом через відсутність примусу, на цій же підставі процес розгляду справи також не є захистом. Усе це – передумови захисту. Лише одержавши рішення про присудження, потерпілий, по суті, отримує конкретний задокументований правовий засіб впливу на порушника, тобто засіб захисту. Однак, якщо порушник запропонує мирову угоду або самостійно добровільно виконає рішення суду, а примус при цьому розглядати як одну з ознак захисту, то в такому разі захист не здійснювався.

Очевидно, що весь судовий процес, а також ухвалення відповідного рішення, певною мірою сприяли впливу на порушника, який погодився виконати відповідне рішення добровільно, а отже, забезпеченню досягнення мети захисту. Якщо ж розглядати захист через категорію примусу, тоді він має місце лише під час активних дій потерпілого або виконавців; всі інші обставини, що передували цьому, до захисту не належать.

Вважаємо, що такий підхід занадто звужує розуміння захисту, зводить його лише до фактичних дій, структурує всю процесуальну форму захисту на поведінку із захисту та поведінку, що захистом не є. Визначальною в захисті, на нашу думку, все ж таки є спрямованість поведінки на досягнення визначеного результату, який у свою чергу може свідчити про результативний або нерезультативний захист.

¹⁷⁶ Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 16.10.2018, судова справа № 910/99/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77397800> (дата звернення: 13.12.2018).

Водночас використання примусу доцільно визнати характерним для захисту, хоча розглядати такий примус у контексті захисту необхідно в широкому розумінні, тобто в аспекті не тільки окремих дій або актів пасивної поведінки, а й юридичних операцій як сукупності об'єднаних спільною метою актів поведінки, з яких окремим властивий примус. При цьому сучасні наукові розробки, присвячені приватноправовому примусу¹⁷⁷, дозволяють стверджувати, що в цивільних правовідносинах (зокрема охоронних) він може мати одну з двох форм: 1) здійснення впливу на особу задля схиляння її до певної поведінки; 2) здійснення дій, що забезпечують досягнення певного результату, незалежно від волі особи.

МЕТА ЗАХИСТУ СУБ'ЄКТИВНИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

У визначеннях захисту суб'єктивних цивільних прав, поширених у сучасній літературі, акцент робиться переважно на підставах його здійснення або на характері актів захисту. Разом з тим в окремих підходах розкривається телеологічний аспект досліджуваного процесу. Зокрема А. В. Олейникова зазначає, що цивільно-правовий захист права власності – це система заходів, що їх застосовує власник чи інші органи, спрямованих на усунення порушень права власності¹⁷⁸.

З огляду на визначені підстави для захисту суб'єктивного цивільного права, що за своєю суттю є формами протиправних загроз, не можна проігнорувати ту обставину, що у пропонованому визначенні увага акцентується на порушенні суб'єктивного цивільного права. Це значно звужує розуміння цивільно-правового захисту в телеологічному ключі, позаяк реальна загроза порушення права, його невизнання або оспорювання не розглядаються як протиправні прояви, яким протидіє захист.

Наприклад, Ю. В. Білоусов розуміє право на захист як передбачені законом вид і міру поведінки уповноваженої особи, цивільні права якої зазнали посягання, що полягають у можливості вчинення дій, спрямованих на поновлення порушеного, оспореного чи невизнаного права, а також зверненні до юрисдикційних органів для захисту права¹⁷⁹. З цього видно, що основною метою захисту є поновлення порушеного, оспореного чи невизнаного

¹⁷⁷ Яроцький В. Л. Приватноправовий примус в цивільних охоронних правовідносинах. Вісн. Нац. акад. прав. наук України. 2018. № 1. Т. 25. С. 219-235.

¹⁷⁸ Олейникова А. В. Деякі питання захисту права власності в Україні. Пробл. правозн. і правоох. ді-ті. 2001. № 2. С. 367.

¹⁷⁹ Білоусов Ю. В. Захист цивільних прав та інтересів: питання теорії, юрисдикції та завершеності. Акт. пробл. держави і права. 2004. Вип. 23. С. 42.

суб'єктивного цивільного права. У такому разі усунення реальної загрози його порушення та припинення здійснюваного порушення, на позір, виходить за межі юридичної формули захисту, що зосереджується на ліквідації негативних наслідків порушення.

Дещо ширше проблему цільової спрямованості захисту розглядає О. О. Кот, який визначає захист як дії управоможеної особи, спрямовані на припинення правопорушення та відновлення порушеного права¹⁸⁰.

Водночас звернення до протиправних проявів, які є підставами для захисту, дозволяє стверджувати, що захист передбачає не лише припинення правопорушення та ліквідацію його наслідків, зокрема шляхом відновлення порушеного суб'єктивного цивільного права, але й недопущення порушення суб'єктивного цивільного права за умов наявності реальної загрози для нього.

При цьому в контексті телеології захисту важливо підкреслити наявність безпосереднього зв'язку між підставами його здійснення та цільовою спрямованістю захисту. Нагадаємо, що метою захисту є забезпечення належного функціонування механізму цивільно-правового регулювання суспільних відносин. У зв'язку з цим під час формування цивільно-правових норм, які забезпечують використання способів захисту суб'єктивних цивільних прав, необхідно виходити з результатів, котрі відповідні способи повинні забезпечити, а це безпосередньо пов'язано з характером протиправних проявів, яким такі способи протидіють.

Отже, утворюється логічний ланцюг: 1) протиправний прояв (реальна загроза порушення прав, порушення прав, невизнання або оспорювання прав), який наявний незалежно від суб'єктів нормотворення, правореалізації та правозастосування; це реальний виклик, що супроводжує розвиток суспільства; 2) мета, яку необхідно досягти. У загальному вигляді такою метою є «нейтралізація» протиправного прояву та його наслідків, створення ситуації, яка була до його настання. У локальному розрізі ця мета формується залежно від характеру протиправного прояву. Наприклад, позбавлення майна – повернення майна, невизнання права – визнання права; 3) спосіб досягнення визначеної мети. Це спосіб захисту суб'єктивного цивільного права як встановлена норма права та/або актами саморегулювання цивільних відносин певна послідовність актів поведінки, що спричиняють визначені юридичні та фактичні наслідки. Спосіб захисту формується залежно від переслідуваної мети і повинен бути ефективним, таким, що забезпечує можливість її досягнення.

¹⁸⁰ Кот О. О. Поняття захисту суб'єктивних цивільних прав. Часопис Київ. ун-ту права. 2016. № 4. С. 187.

Таким чином, у телеологічному аспекті вивчення проблеми ми маємо отримати кореспонденцію протиправних проявів і наслідків реалізації способів протидії ним. Відповідні зв'язки не мали системного відображення в актах цивільного законодавства України. Однак необхідно звернути увагу на те, що способів захисту суб'єктивних цивільних прав, які відображені у ст. 16 ЦК України, більше, ніж протиправних проявів (їх всього чотири). З цього має випливати, що певні результати можуть бути досягнуті різними способами або одна й та сама загроза може мати різні результати, досягнення яких забезпечується різними способами протидії.

Водночас у контексті окресленої кореспонденції можемо отримати такі базові відповідності протиправних проявів (загроз) і мети цивільно-правового захисту:

- 1) реальна загроза порушення суб'єктивного цивільного права – усунення (нейтралізація) загрози;
- 2) порушення суб'єктивного цивільного права – припинення порушення та ліквідація його наслідків;
- 3) невизнання суб'єктивного цивільного права – визнання суб'єктивного цивільного права та ліквідація негативних наслідків його невизнання;
- 4) оспорювання суб'єктивного цивільного права – визнання суб'єктивного цивільного права та ліквідація негативних наслідків його оспорювання.

У зв'язку з тим, що наявність реальної загрози порушення суб'єктивного цивільного права є недоконаною в контексті негативного впливу поведінкою, вона, як правило, не спричиняє негативних наслідків для відповідного суб'єкта на відміну від порушення суб'єктивного цивільного права, його невизнання або оспорювання. Порушення суб'єктивного цивільного права може зумовити фактичне зменшення його обсягу або припинення існування суб'єктивного цивільного права в цілому. Наприклад, якщо порушник знищує річ, що є об'єктом права власності, внаслідок чого таке право припиняється. Водночас порушення суб'єктивного цивільного права може проявлятися у створенні перешкод у здійсненні суб'єктом правоможностей, що входять до складу відповідного суб'єктивного цивільного права.

У свою чергу невизнання й оспорювання суб'єктивного цивільного права можуть супроводжуватись додатковими витратами для особи або втраченою вигодою, яку б відповідна особа могла реально отримати, якщо б її право не було невизнане або оспорене з боку інших суб'єктів.

У зв'язку з цим ліквідація негативних наслідків відповідних протиправних проявів, яким протистоїть захист (у разі їх наявності), також є складовою мети такого захисту.

СПОСОБИ ДОСЯГНЕННЯ МЕТИ ЗАХИСТУ СУБ'ЄКТИВНИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Способи захисту суб'єктивних цивільних прав, що забезпечують досягнення відповідної мети, визначаються ст. 16 ЦК України, яка конкретизує окреслені кореспонденції протиправних проявів і мету цивільно-правового захисту, що їм відповідає. Аналіз відповідних способів захисту в контексті таких кореспонденцій дозволяє їх згрупувати в певному порядку.

1. Реальна загроза порушення суб'єктивного цивільного права – усунення (нейтралізація) загрози.

Зміна правовідношення (п. 6 ч. 2 ст. 16 ЦК України). Положення чинного цивільного законодавства України не розкривають порядок застосування зазначеного способу захисту суб'єктивних цивільних прав. Водночас ч. 2 ст. 651 ЦК України встановлює, що договір може бути змінено за рішенням суду на вимогу однієї зі сторін у разі суттєвого порушення договору другою стороною та в інших випадках, встановлених договором або законом¹⁸¹. Зважаючи на те, що договір може бути підставою виникнення цивільного правовідношення, між ним та відповідним правовідношенням виникає безпосередній причинно-наслідковий зв'язок. У зв'язку з цим внесення зміни до договору може спричиняти наслідки для змісту всього правовідношення.

Із наведеного нормативного положення випливає, що підставою для застосування відповідного способу захисту є порушення умов договору другою стороною. Очевидно, що метою застосування такого способу захисту є не стільки припинення порушення суб'єктивного цивільного права, скільки створення умов, які мінімізують повторне його вчинення. Причому факт порушення лише підтверджує реальність такого ризику.

Положення чинного цивільного законодавства України не розкривають порядок функціонування механізму зміни правовідношення як реакції на порушення умов договору однією з його сторін. При цьому необхідність звернення до суду щодо застосування такого способу захисту, що випливає з ч. 2 ст. 651 ЦК України, свідчить про те, що він має юрисдикційний характер.

Водночас ця проблема більш ефективно вирішена на рівні положень чинного ГК України. У ст. 236 визначаються, зокрема, види оперативно-господарських санкцій як заходів оперативного впливу на по-

¹⁸¹ Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 №435-IV, ВВР України. 2003. №№ 40-44. Ст. 356 (із змінами).

рушника, що застосовуються з метою припинення або попередження повторення порушень зобов'язання, які використовуються сторонами зобов'язання в односторонньому порядку. Це встановлення в односторонньому порядку на майбутнє додаткових гарантій належного виконання зобов'язань стороною, яка порушила зобов'язання: зміна порядку оплати продукції (робіт, послуг), переведення платника на попередню оплату продукції (робіт, послуг) або на оплату після перевірки якості тощо (п. 3 ч. 1 ст. 236)¹⁸².

З цього нормативного положення чітко видно, що, по-перше, відповідний спосіб захисту застосовується хоча й після порушення, однак має на меті попередження його повторення. Отже, факт порушення в такому разі розглядається як доказ реальності загрози його повторного вчинення. По-друге, такий спосіб захисту використовується особою в односторонньому порядку. Це спричинило виникнення в сучасних дослідженнях думки, що за своїм характером він належить до неюрисдикційної форми захисту, тобто є самозахистом¹⁸³.

Хоча з ч. 2 ст. 651 ЦК України випливає, що в межах цивільних правовідносин цей спосіб захисту застосовується судом, підставою для його застосування може бути цивільно-правовий договір. У зв'язку з цим сторони можуть передбачити на рівні договору відповідні підстави для зміни в судовому порядку правовідношення в результаті порушення договору однією зі сторін. При цьому цей спосіб захисту може використовуватись у відносних цивільних правовідносинах.

Припинення правовідношення (п. 6 ч. 2 ст. 16 ЦК України) як спосіб захисту суб'єктивних цивільних прав розкривається в положеннях ст. 615 ЦК України та ст. 651 ЦК України. Можливість його застосування як протидії реальній загрози порушення суб'єктивних цивільних прав також пов'язується з уже вчиненим порушенням. У такому разі, як це не парадоксально, захист суб'єктивного цивільного права здійснюється шляхом його припинення. Отже, відмовляючись від зобов'язання або розриваючи договір у судовому порядку, особа прагне виключити ризики порушення її суб'єктивних цивільних прав у майбутньому. Замість створення умов для здійснення права особа створює ситуації, за яких порушення таких прав буде просто неможливим у силу їх відсутності.

¹⁸² Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 436-IV. ВВР України. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144 (із змінами).

¹⁸³ Осолінкер І. М. Самозахист права власності в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2011. С. 175; Ляшевська Л. І. Відшкодування шкоди, завданої особою у разі здійснення нею права на самозахист: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2016. С. 37.

При цьому необхідно визнати, що в такому способі захисту закладено певну внутрішню суперечливість, оскільки відсутність права унеможливає його захист. У зв'язку з цим припинення правовідношення, а тому й суб'єктивного цивільного права, що входить до його змісту, означає уникнення об'єктом захисту реальних загроз. Отже, припиняючи правовідношення, особа радше захищає не стільки свої права, скільки інтереси, прирізом, інтерес у збереженні певних благ, усунення ризиків їх втрати та понесення додаткових витрат на відновлення.

2. *Порушення суб'єктивного цивільного права – припинення порушення та ліквідація його наслідків.* Цьому зв'язку причини та мети відповідають одразу декілька способів захисту суб'єктивного цивільного права, передбачених ст. 16 ЦК України.

Визнання правочину недійсним (п. 2 ч. 2 ст. 16 ЦК України). Відповідно до своєї цільової спрямованості цей спосіб захисту передбачає нейтралізацію певного юридично важливого поведінкового акту або взаємних поведінкових актів та їх наслідків. Важливим фактором є те, що особа, звертаючись до цього юрисдикційного способу захисту, посилається на наявність у неї відповідного суб'єктивного цивільного права як об'єкта захисту. Отже, виходячи з того, що недійсний правочин не спричиняє юридичних наслідків (ст. 216 ЦК України), необхідно зважати на те, що з моменту його вчинення суб'єктивні цивільні права, які б мали бути припинені, якщо б правочин був дійсним, не припиняються насправді та залишаються у відповідній особі. Визнання правочину недійсним лише забезпечує підтвердження відповідних обставин. У протилежному випадку захист прав був би неможливим через відсутність об'єкта захисту. При цьому, наприклад, перебування певної речі в набувача за результатами вчинення недійсного правочину також порушує речові права відчужувача. У зв'язку з цим визнання правочину недійсним є підставою для повернення відповідної речі, що є ліквідацією наслідку протиправного прояву.

Припинення дії, яка порушує право (п. 3 ч. 2 ст. 16 ЦК України), є найбільш ефективним способом у протиставленні порушенням фактичного характеру. Наприклад, необхідна оборона, що реалізується у фактичних діях суб'єкта, за своєю цільовою спрямованістю передбачає безпосереднє припинення дії порушника, що порушує право. Наприклад, знесення самочинного будівництва (ч. 4 ст. 376 ЦК України) і приведення земельної ділянки у стан, що передував його здійсненню, за своєю цільовою спрямованістю є способом протидії порушенню та способом відновлення суб'єктивного цивільного права.

Відновлення становища, яке існувало до порушення (п. 4 ч. 2 ст. 16 ЦК України), зазвичай, застосовується у сфері відносних цивільних правовідносин і передбачає повернення до стану, який існував до порушення, тобто спрямовується на ліквідацію негативних наслідків протиправного прояву. Цей спосіб захисту застосовується, наприклад, при визнанні правочину недійсним.

Відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди (п. 8 ч. 2 ст. 16 ЦК України) за своєю цільовою спрямованістю має компенсаційний характер і забезпечує ліквідацію негативних наслідків протиправних проявів, у тому числі порушень. Пошкодження речі пов'язується з необхідністю її відновлення, а тому й відновлення суб'єктивного цивільного права на таку річ в обсязі, що був до порушення. Втрати у вигляді упущеної вигоди, яку б потерпілий отримав, якщо б його суб'єктивні цивільні права не були порушені, також покликані нейтралізувати негативні наслідки порушення.

Відшкодування моральної (немайнової) шкоди (п. 9 ч. 2 ст. 16 ЦК України) має забезпечити відновлення немайнової сфери потерпілої особи. У силу специфіки немайнових благ, зокрема таких, як честь і гідність, забезпечити функціонування механізмів їх відновлення в натуральній формі практично неможливо. У зв'язку з цим відшкодування моральної (немайнової) шкоди покликане створити матеріальні умови для згладжування і, за можливості, ліквідації негативних наслідків порушення прав особи на відповідні немайнові блага.

Визнання незаконним рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб (п. 10 ч. 2 ст. 16 ЦК України) спрямовується на підтвердження тієї обставини, що відповідне рішення порушує суб'єктивне цивільне право особи та може бути передумовою ліквідації наслідків такого порушення, якщо воно мало місце. За характером своєї дії цей спосіб захисту подібний до визнання правочину недійсним (п. 2 ч. 2 ст. 16 ЦК України) за тим виключенням, що незаконним визнається акт суб'єкта владних повноважень, котрий, як правило, не має характеру правочину.

3. Невизнання суб'єктивного цивільного права – визнання суб'єктивного цивільного права та ліквідація негативних наслідків невизнання.

Основним способом протидії цьому протиправному прояву є *визнання права* (п. 1 ч. 2 ст. 16 ЦК України). Будучи здійснюваним, зокрема, на підставі рішення суду, визнання за особою певного суб'єктивного цивільного

права має на меті зняти будь-які питання щодо відповідної обставини шляхом підтвердження державою в особі суду факту належності права визначеній особі.

Водночас визнання незаконним рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб (п. 10 ч. 2 ст. 16 ЦК України) може спрямовуватись на забезпечення визнання за особою права власності. Спираючись на презумпцію законності такого акту, наприклад, за результатами здійснення примусового відчуження майна в умовах правового режиму воєнного стану (див.: ст.ст. 3, 7, 9 Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану») ¹⁸⁴ відповідне військове командування може не визнавати за особою, у якої майно було вилучене, право власності на останнє, незважаючи на те, що примусове відчуження було здійснено незаконно.

У цьому разі для підтвердження наявності в особи права власності на таке майно достатнім може бути визнання незаконним акту, який став підставою для сумнівів, тобто відповідного рішення про примусове відчуження. Однак у цій частині проявляється певна специфіка судової практики, яка потребує окремого розгляду в межах спеціального дослідження.

4. Оспорювання суб'єктивного цивільного права – визнання суб'єктивного цивільного права та ліквідація негативних наслідків оспорювання.

Досягненню цієї мети в аспекті окреслених протиправних проявів можуть сприяти визнання права (п. 1 ч. 2 ст. 16 ЦК України), а також визнання правочину недійсним (п. 2 ч. 2 ст. 16 ЦК України), що за своєю цільовою спрямованістю здатні забезпечити нейтралізацію обставин, на які посиляється особа, якій відповідне суб'єктивне цивільне право не належить, однак вона оспорує факт належності такого права другій особі.

Загалом положення ст. 16 ЦК України в чинній редакції дозволяють зробити декілька висновків. По-перше, зміст статті побудовано відповідно до правил формування юридичних конструкцій, що передбачає відхід казуалістики в бік встановлення конструкції, яка охоплює декілька однорідних ситуацій. Однак погодитись із тим, що в контексті способів захисту суб'єктивних цивільних прав такий підхід є виправданим, складно. З одного боку, такий превентивний спосіб захисту суб'єктивного цивільного

¹⁸⁴ Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану: Закон України від 17.05.2012 № 4765-VI, ВРП України. 2013. № 15. Ст. 99 (із змінами).

права, як усунення небезпеки життю, здоров'ю або майну особи (ст. 1163 ЦК України), як і деякі інші способи захисту, не закріплені у цій статті, яка побудована за правилом відкритого списку. З іншого боку, вважати названі в цій статті способи універсальними також неможливо, оскільки деякі з них, наприклад, зміна правовідношення (п. 6 ч. 2 ст. 16 ЦК України), можуть бути застосовані лише у відносних цивільних правовідносинах.

По-друге, механізми застосування окремих способів захисту суб'єктивних цивільних прав є нечіткими та не розкритим належно в положеннях чинного цивільного законодавства України. Це, принаймні, такі, як зміна правовідношення (п. 6 ч. 2 ст. 16 ЦК України), що повністю віддане на розсуд учасників цивільних правовідносин, а також припинення дії, яка порушує право (п. 3 ч. 2 ст. 16 ЦК України), що за своїм характером може бути застосоване до широкого діапазону протиправних дій, але проти яких конкретно і як – залишається до кінця невизначеним.

Таким чином, перелік способів захисту закріплений на нормативному рівні. Однак він є лише орієнтиром, оскільки інші способи захисту та порядки застосування тих, що наведені у ст. 16 ЦК України, або передбачаються спеціальними положеннями цивільного законодавства, прикладом чому є визнання права власності (ст. 392 ЦК України), або не визначаються взагалі.

Таким чином, розглянуті способи підтверджують попередній висновок про те, що за своєю метою способи захисту можуть спрямовуватись на: 1) усунення загрози порушення суб'єктивного цивільного права; 2) припинення порушення суб'єктивного цивільного права; 3) підтвердження (визнання) суб'єктивного цивільного права; 4) ліквідацію наслідків порушення, невизнання або оспорювання суб'єктивного цивільного права. При цьому захист спрямовується на створення умов для належного здійснення суб'єктивних цивільних прав або виконання обов'язків.

ПРИМУСОВЕ ВИКОНАННЯ ОBOB'ЯЗКУ В НАТУРІ ЯК СПОСІБ ЗАХИСТУ

Особливе місце серед кореспонденцій протиправних проявів і мети цивільно-правового захисту посідає *примусове виконання обов'язку в натурі*, визначене у п. 5 ч. 2 ст. 16 ЦК України. Цей спосіб може застосовуватись насамперед для захисту суб'єктивного цивільного права вимоги, якому зазвичай кореспондує активний цивільно-правовий обов'язок. Речовому праву, наприклад, праву власності, як правило, кореспондує обов'язок пасивного

типу – не перешкоджати суб'єкту здійснювати його суб'єктивне цивільне право. Якщо особою не виконується обов'язок пасивного типу, ефективним способом протидії цьому є або припинення активної дії порушника, що порушує суб'єктивне цивільне право, або визнання такого права. У такому разі право реагує безпосередньо на порушення, а не обмежує потенційно протиправну поведінку особи у фізичний спосіб, що може бути досягнуто тільки шляхом обмеження волі такої особи.

Значний інтерес становить цільова спрямованість аналізованого способу захисту, яка передбачає не створення умов для здійснення суб'єктивного цивільного права, а забезпечує безпосереднє досягнення наслідків його здійснення. Іншими словами, якщо способи захисту суб'єктивних цивільних прав, що визначені ст. 16 ЦК України, в цілому спрямовуються на створення умов для здійснення суб'єктивного цивільного права, наприклад, шляхом усунення загрози його порушення, припинення порушення, невизнання або оспорювання чи ліквідації їх негативних наслідків, то спосіб захисту, визначений п. 5 ч. 2 ст. 16 ЦК України, за своєю цільовою спрямованістю йде далі.

Аналіз цього положення дає привід стверджувати, що захист суб'єктивного цивільного права не тільки може бути спрямований на створення умов для здійснення суб'єктивного цивільного права, але й безпосередньо забезпечувати здійснення такого права шляхом застосування наслідків відповідного поведінкового акту, а якщо точніше – застосування наслідків виконання кореспондуючого такому праву суб'єктивного цивільного обов'язку, оскільки саме лише здійснення прав вимоги, як правило, не здатне задовольнити потреби й інтереси управоможеної особи.

У цьому разі важливо з'ясувати, в яких випадках виникає необхідність такої «розширеної дії» інструментів захисту. Це, на нашу думку, залежить від двох факторів: ефективності способу захисту як його телеологічної властивості, та правової обстановки, в якій відбувається порушення. У контексті окресленої проблеми ефективність означає результативність способу захисту. Спосіб захисту має бути здатним забезпечити досягнення мети цивільно-правового регулювання суспільних відносин. Одночасно спосіб захисту повинен мати такий характер, який в конкретних практичних умовах нейтралізує протиправний прояв, що зумовив необхідність його використання, тобто відповідати правовій обстановці.

Очевидно, за умов, коли правова обстановка свідчить про те, що застосований спосіб захисту не може допомогти досягти бажаної мети та створення умов для здійснення суб'єктивного цивільного права не є необ-

хідним фактором для самого здійснення такого права, потрібно звертатись до «більш інтенсивних» способів захисту. Це стосується проблеми рівнів ефективності способів захисту суб'єктивних цивільних прав, які можуть бути більш або менш ефективними, а також відповідності способу захисту протиправному прояву, якому він протиставляється.

У будь-якому разі визнання за способом захисту здатності не тільки створювати умови для здійснення суб'єктивного цивільного права, але й безпосередньо забезпечувати досягнення наслідків відповідного поведінкового акту, а також наслідків виконання кореспондуючого такому праву обов'язку, має певною мірою революційний характер для практики правозастосування. Зважаючи на зміни, що були внесені до ст. 16 ЦК України¹⁸⁵, ч. 2 ст. 5 ЦПК України¹⁸⁶ та ч. 2 ст. 5 ГПК України¹⁸⁷, якими суду надано право визначити у своєму рішенні ефективний спосіб захисту, який не суперечить закону в разі, якщо закон або договір не визначають такого способу захисту суб'єктивного цивільного права особи, суд набув юридичну можливість ефективно (у тому числі шляхом досягнення визначеного правового результату) захистити суб'єктивне цивільне право особи в певних обставинах.

У силу особливостей речових суб'єктивних цивільних прав досліджуваний спосіб може бути використаний для захисту тільки прав вимоги, тобто зобов'язальних суб'єктивних цивільних прав. Водночас у контексті розмежування таких суб'єктивних цивільних обов'язків особи, як обов'язки передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші, утриматися від вчинення певної дії тощо (ст. 509 ЦК України)¹⁸⁸, у примусовому порядку може бути забезпечене виконання лише обов'язків щодо передачі майна в користування або у власність та сплати коштів. Причому такі наслідки їх виконання можуть бути забезпечені суб'єктами примусового виконання судових рішень без участі або за мінімального сприяння боржника. Приміром, виконання обов'язку передачі права власності на річ може забезпечуватись рішенням суду про визнання права власності на відповідне майно за кредитором, фактичне переміщення речі у володіння кредитора може забезпечуватись зазначеними суб'єктами навіть без участі боржника.

¹⁸⁵ Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. ВВР України. 2003. №№ 40-44. Ст. 356 (із змінами).

¹⁸⁶ Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. ВВР України. 2004. №№ 40-41. Ст. 492 (із змінами).

¹⁸⁷ Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06.11.1991 № 1798-XII. ВВР України. 1992. № 6. Ст. 56 (із змінами).

¹⁸⁸ Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. ВВР України. 2003. №№ 40-44. Ст. 356 (із змінами).

У такий самий спосіб може бути забезпечена передача кредитору визначеної суми грошей від боржника.

Водночас обов'язок виконати роботу або надати послугу у примусовому порядку, який передбачає, зокрема, досягнення відповідного результату без участі боржника, виконаний бути не може.

Однак, незважаючи на ці особливості використання аналізованого способу захисту, він має найбільш ефективний у телеологічному контексті характер.

Передумови для активного використання досліджуваного способу захисту суб'єктивних цивільних прав складались протягом певного часу, а реалізована судова реформа стала каталізатором для більш широкого його застосування в умовах сьогодення.

Необхідно згадати судову практику, що склалась у частині застосування таких способів захисту, як визнання правочину вчиненим або договору укладеними, в межах якої суди воліють застосовувати наслідки відповідних актів, а не визнавати їх вчиненими. Зокрема, в умовах *numerus clausus* способів захисту суб'єктивних цивільних прав зазначені способи не можна було застосовувати через їх непередбаченість чинними положеннями цивільного законодавства України (до внесення змін до ст. 16 ЦК України). Разом з тим потенційна можливість їх застосування здатна обґрунтувати тільки констатацію певних обставин, що в конкретних умовах може не забезпечити досягнення мети захисту відповідних суб'єктивних цивільних прав. Незважаючи на те, що практика Великої Палати Верховного Суду підтримала висновки, сформовані з цього приводу Верховним Судом України¹⁸⁹ та Вищим господарським судом України¹⁹⁰, важливе значення має основний посил, відповідно до якого вказані способи не можуть забезпечити досягнення мети захисту суб'єктивного цивільного права, а тому очевидна необхідність застосувати більш інтенсивні способи захисту.

У постанові від 05 червня 2018 року у справі №338/180/17 Велика Палата Верховного Суду вказала на те, що суди, встановивши фактичні обставини та зміст спірних правовідносин, помилково дійшли висновку про необхідність задоволення вимоги відповідача про визнання укладеним 3 серпня 2016 року договору підряду (п. 60).

¹⁸⁹ Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 № 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09#Text> (дата звернення: 17.09.2020).

¹⁹⁰ Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними: постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 29.05.2013 № 11. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011600-13#Text> (дата звернення: 17.09.2020).

Встановивши, що дії сторін свідчать про те, що договір підряду фактично був ними укладений, з метою ефективного способу захисту порушеного права відповідача суди мали вирішити питання щодо наслідків часткового виконання сторонами вказаного договору, а саме: задовольнити вимогу відповідача про стягнення з позивача 51 000 грн. як різниці між перерахованим позивачем авансом і вартістю доставлених брусів та відмовити в задоволенні вимоги про визнання укладеним 3 серпня 2016 року договору підряду (п. 61)¹⁹¹.

Цей висновок Великої Палати Верховного Суду свідчить про те, що в окремих випадках для захисту суб'єктивного цивільного права вимагається не тільки встановлення та підтвердження певних обставин, а й забезпечення настання їх наслідків. І хоча позовна вимога відповідача в зазначеній справі сформульована відповідно до способу захисту: «стягнути з позивача 51 000 грн. як різниці між перерахованим позивачем авансом і вартістю доставлених брусів», у цьому випадку йдеться про виконання боржником свого обов'язку. Причому в цій конкретній справі в межах виконання рішення суду наявна можливість добровільного виконання відповідного обов'язку боржником або ж примусове його виконання в разі, якщо боржник відмовиться виконувати рішення суду добровільно, тобто забезпечується варіативність у порядку виконання.

Одночасно примусове виконання обов'язку в натурі як спосіб захисту суб'єктивних цивільних прав зіштовхується із загальною проблемою, характерною для всієї системи способів захисту суб'єктивних цивільних прав: відсутністю закріпленого на нормативному рівні чіткого алгоритму застосування способів захисту, в тому числі в контексті принципу їх відповідності характеру порушення. Це призводить до того, що суди вимушені застосовувати відповідні способи, виходячи з власної оцінки правової ситуації, що не базуються на «маркерах», визначених на нормативному рівні, в силу відсутності або абстрактного характеру останніх.

При цьому поширюваний на суд спеціально-дозвільний тип правового регулювання на тлі відсутності чіткої юридичної схеми застосування способів захисту створює перешкоди на шляху формування єдиного підходу до реалізації відповідного потенціалу захисного інструментарію. Це безпосередньо відображається в судовій практиці. Прикладом цьому може слугувати висновок Великої Палати Верховного Суду, висловлений у постанові від 20 березня 2019 року у справі № 761/20612/15-ц, де Суд фактично під-

¹⁹¹ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 05.06.2018, судова справа № 338/180/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74963905> (дата звернення: 15.09.2020).

твердив правильність усталеної практики у сфері інвестування в будівництво нерухомості. Відповідно до неї в разі невиконання забудовником своїх обов'язків перед інвесторами за умови сплати ними вартості пайових внесків і неприйняття об'єкта в експлуатацію ефективним способом захисту є визнання майнових прав за позивачем на об'єкт інвестування¹⁹².

У цьому випадку найбільшою проблемою є визнання за позивачем майнових прав на об'єкт інвестування, а не права власності, що не забезпечить захисту права вимоги, оскільки тільки констатуватиме факт його належності інвестору, який може і без того не заперечуватись забудовником. Воднораз вимога визнання майнових прав не може бути виконана у примусовому порядку, оскільки власне право вимоги полягає в можливості особи вимагати передачі їй у власність відповідного об'єкта.

Отже, в подібних ситуаціях доцільно було б застосувати спосіб захисту, передбачений п. 5 ч. 2 ст. 16 ЦК України.

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Підбиваючи підсумки, зазначимо: захист суб'єктивного цивільного права – цілеспрямований процес, який забезпечують акти здійснення суб'єктивних цивільних прав учасників цивільних правовідносин (неюрисдикційний захист), а також акти застосування положень чинного цивільного законодавства України (юрисдикційний захист).

Мета захисту суб'єктивного цивільного права безпосередньо визначається тими обставинами, які є підставою для його застосування. Спосіб захисту, набуваючи значення інструменту забезпечення досягнення мети, є основною функціональною ланкою між причиною захисту та його метою, у зв'язку з чим безпосередньо детермінується останньою.

Положення чинного цивільного законодавства України дозволяють стверджувати, що підставою захисту суб'єктивного цивільного права є не тільки його порушення, невизнання або оспорювання, а й створення реальної загрози порушення відповідного права.

Звернення до способів захисту суб'єктивних цивільних прав, визначених ст. 16 ЦК України, демонструє, що за загальним правилом метою захисту є створення умов для належного здійснення суб'єктивного цивільного права, щодо якого наявна загроза порушення або яке безпосередньо було

¹⁹² Постанова Великої Палати Верховного Суду від 20.03.2019, судова справа № 761/20612/15-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81329476> (дата звернення: 10.09.2020).

порушено, невизнане або оспорюване. Звідси випливає, що в разі реальної загрози порушення захист передбачає її усунення; в разі порушення суб'єктивного цивільного права захист спрямовується на його припинення та ліквідацію негативних наслідків порушення; в разі невизнання або оспорювання суб'єктивного цивільного права захист повинен забезпечувати визнання права за особою і, за необхідності, ліквідувати негативні наслідки невизнання або оспорювання.

Примусове виконання обов'язку в натурі (п. 5 ч. 2 ст. 16 ЦК України) як спосіб захисту за своєю цільовою спрямованістю передбачає не створення умов для здійснення суб'єктивного цивільного права, а забезпечення настання юридичних наслідків здійснення суб'єктивного цивільного права та виконання кореспондуючого йому суб'єктивного цивільного обов'язку. Незважаючи на те, що такий спосіб захисту може бути застосований лише для захисту суб'єктивного цивільного права вимоги, якому кореспондує обов'язок передачі речі або сплати грошей, його ефективність у практичних умовах важко переоцінити, особливо з огляду на вагу правовідносин щодо передачі речей або сплати коштів у загальному масиві, урегульованих цивільним правом суспільних зв'язків.

Загалом, здатність захисту забезпечувати досягнення результату, що характерний для здійснення суб'єктивного цивільного права, є фактором, котрий спроможний повністю зняти проблему ефективності способів захисту в окремих практичних ситуаціях.

Накопичена практика застосування положень чинного цивільного законодавства України в частині захисту суб'єктивних цивільних прав демонструє потенціал і необхідність можливого вдосконалення наявної системи способів захисту не тільки з погляду її інструментального наповнення, а й в аспекті юридичних алгоритмів їх застосування у практичних умовах.

Ще у 2018 році О. О. Первомайський вказував на те, що ст. 16 ЦК України може стати об'єктом редагування, зокрема, через те, що перелік способів захисту, закріплений в ч. 2 цієї статті, не може бути обмежений ані текстом цієї статті, ані договором чи іншим законом, оскільки особа має право на застосування ефективного способу захисту її прав та інтересів незалежно від того, чи був такий спосіб захисту встановлений у ст. 16 ЦК України, договорах або іншому законі¹⁹³. Однак у контексті реалізації кон-

¹⁹³ Первомайський О. О. Кодифікація цивільного законодавства: проміжні результати та подальші перспективи. Приватне право і підприємництво. 2018. Вип. 18. С. 26.

цепції рекодифікації цивільного законодавства України¹⁹⁴ для розкриття всього потенціалу інструментарію цивільно-правового захисту в умовах поширення на діяльність суду спеціально-дозвільного типу правового регулювання виникає необхідність створення на рівні нормативних положень своєрідної «юридичної матриці способів захисту» або «путівника, «дорожньої карти захисту суб'єктивних цивільних прав», яка б чітко визначала способи захисту, умови їх застосування для забезпечення досягнення мети захисту, а також створення умов для належного функціонування механізму цивільно-правового регулювання суспільних відносин.

У зв'язку з цим нині необхідне вдосконалення положень чинного цивільного законодавства України в аспекті конкретизації умов і способів застосування захисту.

Отже, в умовах сьогодення **захист суб'єктивних цивільних прав** доцільно визначити як *дію (діяльність, юридичну операцію) та/або бездіяльність, здійснювані учасниками цивільних правовідносин та/або суб'єктами правозастосування на підставі актів саморегулювання таких відносин та/або положень цивільного законодавства України, що є реакцію на реальну загрозу порушення суб'єктивного цивільного права, власне порушення такого права та/або його невизнання чи оспорювання, і спрямовуються на усунення загрози порушення суб'єктивного цивільного права, припинення його порушення, підтвердження (визнання) суб'єктивного цивільного права та/або ліквідацію наслідків його порушення, невизнання або оспорювання і, таким чином, на створення умов для належного здійснення суб'єктивного цивільного права або забезпечення настання юридичних наслідків його здійснення та виконання кореспондуючого йому суб'єктивного цивільного обов'язку.*

¹⁹⁴ Див.: Труба В. І., Морозова С. Є. Теоретичні передумови рекодифікації приватного законодавства України. Правова держава. 2020. № 38. С. 86-91; Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Рекодифікація цивільного законодавства в контексті інтеграції України у правовий простір ЄС. Часопис цивілістики. 2019. Вип. 34. Спецвип. «Цивільний процес». С. 6-10.

Наукове видання

**Духневич Андрій Вікторович
Якушев Ігор Михайлович
Спесівцев Денис Сергійович та ін.**

**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ
СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ**

Монографія

***Редактор О. М. Мациборська
Коректор О. М. Мациборська
Комп'ютерна верстка А. М. Демчук***

Підписано до друку 14.04.2021.
Папір офсетний. Гарнітура Times.
Формат 60x84 1/16. Ум. друк. акр. 17,7.
Тираж 300.

ТзОВ «Завжди Поруч»
43005, м. Луцьк, пр. Перемоги, 1. Тел. +38 050 4 681 682.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру ДК № 6710 від 09.04.2019 р.

П 68 **Правове регулювання суспільних відносин: питання теорії та практики: монографія / А. В. Духневич, І. М. Якушев, Д. С. Спесівцев та ін. – Луцьк: Завжди Поруч, 2021. – 304 с.**

ISBN 978-966-97938-4-3

У монографії розглянуто окремі науково-теоретичні та практичні питання правової системи України в таких галузях вітчизняного права, як господарське, цивільне, трудове, земельне, адміністративне право, право соціального забезпечення та ін. Окрема увага присвячена питанню консультування клієнтів в умовах юридичної клініки.

Праця може бути корисною для викладачів, аспірантів, студентів, які здобувають юридичну освіту, а також суддів, адвокатів, нотаріусів, юристів-практиків та широкого кола читачів.

УДК 34